No. १४५६

Title जागदीश्यां शिरोमणिव्याख्यायां केवलान्वयिवादः

Author x

Extent ३६ Age x

Subject न्यायवैशेषिक

✓

जागदीश्यां शिरोमणिव्याख्यायां केवलान्वयिवादः

१४५६

भावाप्रतियोगिसाध्यकानुमितिकरणा[redacted]मित्यर्थः तेन लिंगस्य तद्ज्ञानस्य मनसो वा
अनुमि[redacted]करणत्वेऽपि न क्षतिः केवलान्वयीति पदं तु मूलस्थमेव योजितं न तु व्या-
तंश्येणाभिहितं मूलस्थस्य तस्य वैयर्थ्यापत्तेः अन्यतो परिहर्तुमाह एवमिति प्र-
कृतहेतुधर्मिकसाध्यसहचारग्रहाजन्यायाः प्रकृतहेतुकव्यतिरेकिसाध्यकानुमि-
तेः करणत्वं प्रकृतहेतुसाध्यककेवलव्यतिरेकित्वमित्यर्थः न च साध्यविशेषणस्य
व्यतिरेकित्वस्य वैयर्थ्यं अन्वयसहचाराग्रहदशायामिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावति-
व्याप्तिः तदानीमपि तस्य केवलान्वयित्वात् व्यतिरेकित्वं चात्रावच्छिन्नवृत्तिकात्य-
स्य व्यतिरेकस्य प्रतियोगित्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा नातः साध्यसहचाराग्र-
हदशायां संयोगाभावादिसाध्यकवाच्यत्वादिहेतुककेवलान्वयिन्यतिव्याप्तिः

शि। व्या।जा गृहीतेति॰ प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यसहचारग्रहजन्यव्यतिरेकिसाध्यकानुमितिकरणत्वं प्र
२ कृतहेतुसाध्यकान्वयव्यतिरेकित्व [redacted] मित्यर्थः॰ अत्रापि केवलान्वयिचारणाय व्यतिरे
कित्वे न साध्यं विशेषितं॰ दशाविशेषितं दशाविशेषे वह्निसाध्यकधूमादिहेतोरपि केव
2 लान्वयित्वमंगीकुर्वतामाचार्याणां मते नाहः॰ व्याप्तिग्राहकेत्यादि॰ सहचारमेदादिति [redacted] ल्पय४
पमेदे५ ष्लोपे पंचमी॰ तेन ताहृशसहचारभेदमंतर्भा[redacted] विभजन उत्यर्थः॰ उभयसहचारगृहीतव्याप्ति
कस्यान्वयव्यतिरेकिणो व्युदासाय मात्रपदं॰ तयोः साध्याभाववहेत्वभावसहचारग्रहाजन्य त्य४
प्रकृतसाध्यव्याप्तिग्रहविशेष्यत्व [redacted] मित्यर्थः॰ तेनेन्द्रियादेरपि व्याप्तिग्राहकत्वान्नाप्रसि
न्वर द्धिः॰ नवोदीयव्यतिरेकसहचारविषयकप्रकृतसाध्यसाधनान्वयसहचारगृहीतव्याप्तिके
ऽव्याप्तिः॰ प्रकृतसाध्याभाववत्वादिकं चैवै ज्ञातिकं ग्राह्यं॰ नतु वास्तवं॰ तेनेदं नाचं भेयत्वादित्या २

न२ अनुमाना

दौसाध्याभावादेरप्रसिद्धत्वपिनाव्याप्तिः नन्नु धूमा[redacted]दित्यादावन्वयेन व्याप्तिग्रहस्या

पिईश्वरीयव्यतिरेकसहचारज्ञानेनजन्यनाद्व्याप्तिः ताद्दशसहचारग्रहत्वावच्छिन्नजनक

निरूपित जन्यत्व त्वावच्छिन्नजनकतो त्वाभावस्य प्रवेशे च व्यतिरेकसहचारग्रहीतव्याप्तिकौ ति व्या

ता४ प्तिंदावस्य व्यभिचारधीविरोधिव्याप्तिज्ञानजनकत्वेनैवाचार्यमते ऽन्वयव्यतिरेकस

त.एवं हचारयुग्मोः व्याप्तिधीजनकत्वोदतन्माहतश्चेतित्वजनकज्ञानविषयसहचारत्वव्या

पकान्वयसहचारत्वकप्रकृतव्याप्तिज्ञानकत्वव्यत्वमित्यर्थः तेन धूमादिनिष्ठवह्न्या

द्यन्वयव्याप्तेरेवकदाचिदुभयसहचारेणापिग्रहादन्वयसहचारत्वस्य व्याप्तिग्राहक

ज्ञानविषयसहचारत्वव्यापकत्वेपिनासंभवः स्वपदेनविशेषणीतो ऽन्वयसहचारमा

त्रग्रहकालीनव्याप्तिग्रहव्यक्तीनामेवफलतः संग्रहात् अन्वयव्यतिरेकि एपपिनाद

शि॰व्या॰जा॰ श सहचारत्वसमानाधिकरणमन्वयसहचारत्वमतोऽव्याप्तिकेति यद्यपि प्रकृतव्याप्तिग्राह
२ कज्ञानविषयसहचारत्वं घटादिसहचारस्यापीति तत्र साध्यान्वयसहचारत्वाभावाद
व्याप्तिः सहचारपदेनान्वयव्यतिरेकसहचारयोरन्यतरत्वेनोपादाने च वाच्यं हेयत्वा
3 दित्वादाव व्याप्तिः तत्र व्यतिरेकसहचाराप्रसिद्धेः न च प्रकृतव्याप्तिग्राहकसहचारत्वस्य
प्रकृतव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतया विषयित
याऽवच्छेदकीभूतसहचारत्वमर्थः तच्च न घटादिसहचारे इति त्वदोषः इति वाच्यं सहचार
त्वा३ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्येव सह[illegible]रप्रकारकज्ञानं हेतुतया व्याप्ति प्ता३ त्वेन३
ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तादृप्येण हेतुत्वाभावात् अन्यथाव्यतिरेकसहचारस्यापि तादृ
शत्वाद्सम्भवापत्तेः गगनवान् कमादित्यादौ साध्यसहचारं मामाधिके अन्वयिनि अव्या
नौ

पक्षानंतज्ञानकाभिमतत्वानतिष्ठहेतुधर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वहेत्वाभावधर्मिकसाध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहित्वर

तेः अन्वयव्यतिरेकसहचारसाधारण स्य सहचारत्वस्य दुर्वारत्वाच्च तथापि प्रकृतहेतुध
र्मिकप्रकृतसाध्यव्याप्यतावगाहि योरन्यतरस्य तादात्म्येन व्यापकं हेतुधर्मिकसाध्यस
हचारविषयत्वं तज्ज्ञानत्वं तज्ज्ञानविषयत्वविशिष्टप्रकृतहेतुत्वं वा प्रकृतहेतुसाध्यकके
वलान्वय्यनुमानत्वं विवक्षितं साध्याभाववत्वादिकं चेह वैज्ञानिकं ग्राह्यं तेन वाच्यं ज्ञेयत्वा
दित्यादौ साध्याद्यभावस्यालीकत्वेपि नाव्याप्तिः न चौगादौ स्येतदलवैयर्थ्यं साध्यसामा
नाधिकरण्यविशिष्टहेतु इति व्याप्तिर्वीरकतालतादृशज्ञानस्य जनकत्वं चेद्धफलोपहि
तेगर्भे तेन साध्याभावधर्मिकहेत्वभावसहचारज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानसामान्यंप्रत्येव वि
शेषणज्ञानविधया स्वरूपयोग्यत्वेपि नासंभवः न च यत्त तत्वयोः विशेषणविशेष्यभा
दननुगमः प्राचांमते स्वत्वस्येव रयो अनुगमात् प्रकृतव्याप्त्यवगाहि स्वजनकज्ञाननि

श्रि व्या गा षतादृशान्तरविषयिताव्यापकान्वयसहचारविषयिताकव्याप्तिज्ञानत्वं तत्त्वमित्यस्या
४ पि सत्त्ववत्त्वात्स्वपदिचन्नानुमित्यजनकस्य व्याप्तिज्ञानस्य न लक्ष्यत्वं तदा प्रकृतहेतुप्रकृत
साध्यानुमितेः फलोपहितकारणत्वेनापि तत्त्वान्ने विशेषणीयमिति संक्षेपः ननु यत्र पर्व
न साध्यसहचारे पर्यवसितिः किं तु तद्घटकसाध्यादिप्रत्येकवृत्तिपर्यवसितेवैविशेष्यविशेष
णमित्यादिरीत्यान्वयव्याप्तिधीः तत्रोक्तव्याप्तिलक्षणाव्याप्तिरतः प्रकारान्तरमाहुः तादृ
शसहचारत्वेतिप्रकृतव्याप्तिग्रहानुकूलज्ञानविषयसहचारत्वेनेत्यर्थः तथा चोक्तस्थले
पि व्यापकताघटकमभावस्य हेतुसहचरितत्वमवश्यं प्राक्ग्राह्यमिति तत एव लक्षणमस स३
न्वयः प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषये साध्यनिष्ठव्यापकतादौ प्रकृतव्याप्तिघटकसह
चारत्वाभावादसंभवः स्यादतः प्रथमे सहचारत्वेतिप्रकृतहेतुसाध्यकान्वयव्याप्त्यवगा ४

हिपत्तानजनकवृत्त्यवगाहितात्वव्यापकं व्यतिरेकसहचारावगाहिताभिन्नत्वं तत्त्वानवि
षयत्वविशिष्टप्रकृतहेतुत्वं केवलान्वयित्वमित्यत्र तात्पर्यं अतो न प्रागुक्तदोषाणामव
काश इति ध्येयं अन्वयव्यतिरेकिज्ञानमनुमितौ हेतुः न तु व्यतिरेकान्वयसाहचाराभ्याम
न्वयव्याप्तिमवगाह्य वानुमितिरिति चिंतामणौ मतमालंब्याह स्फुहीतेति प्रकृतेत्यादि प्रकृतहे
तुप्रकारकनिश्चयोत्तरप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वनिष्ठकार्यतानि
रूपितं नकतावच्छेदकीभूतप्रकारितात्वव्यापकप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारिताका
नुमितिकरणत्वमित्यर्थः तेनोभयसाधारणस्य व्याप्तेः स्यासत्वेपि न क्षतिः न वा यत्र
द्रव्यं सत्त्वादित्यादावसत्त्वं उ व्याप्त्यैरप्रसिद्धातादृशेत्यान्वय्यनुमानेऽव्याप्तिः व्याप्तिघटक
तावच्छेदकधर्माणां परस्परेणाप()श्लेषेण प्रकारतावगाहितायोदिति ध्येयं अत्र च स्वपदम

नपापा)

कव्याप्येर्थ
योरे३
४ न्नप्तिस्तां
जर्द

सद
त्य३
केवर

स्वरूपयोग्यतामात्रं नतु।
वैयर्थ्यात्तस्य पदेनान्वयव्याप्तिज्ञानीयानुमितिव्यक्तौ नातत्त्वव्याप्तित्वेन
व्यतिरेकपरामर्शजन्यत्वासंभवाद्योग्यादिति ध्येयं।

सि॰ व्या॰ गा॰ नुमितिपरं तज्ज्ञानफलं चैं फलोपहितं यथा स्वोक्तसाध्यहेत्वोः व्यतिरेकव्याप्तिप्रकारकपरामर्
५ र्शजन्यानुमितिप्रत्यक्षकर्मेण स्वरूपयोग्यत्वेपि नासंभवः व्यापकत्वोपादानादन्वयव्य
तिरेकिणुदासः अत्र वह्नौ साध्ये तद्धूमत्वेन धूमहेतुव्यतिरेकिण एवं धूमत्वेन धूमत्वे तऽ
न धूमहेतुककेवलान्वयित्वात्तत्र व्याप्तिः वह्निसाध्यकधूमव्यक्तिहेतुकानुमितौ पा
धिकव्यतिरेकव्याप्तेर्वह्निसाध्यकान्वयव्याप्तित्वाभावादतो प्रकृतपदं तथा च तत्तद्धूम
त्वावच्छिन्नव्यतिरेकव्याप्ते धूमत्वावच्छिन्ननिश्चयोत्तरानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नं प्र
त्यनुकूलत्वविरहान्न व्याप्तिः साध्यांशे प्रकृतपदस्य व्यावृत्तिस्तु स्वयमेवाग्रे वक्ष्यते। नच
यत्र हेतुतावच्छेदकवह्निर्मीवे न वह्निमदव्यावृत्तिमान्यवत्वइति ज्ञानादनुमितिस्तत्रान्व-
यिन्याप्तिरिति वाच्यं व्यापकसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवान्वयानुमि ५

तिहेतुत्वमितिप्राचांमतेनैवलक्षणाकरणात्तत्रानुप्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरानुमि
तित्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतैवप्रवेश्यतांप्रकृतसाध्यकत्वप्रवेशोव्यर्थइत्यतआह-
जलेनिर्गंधमित्यादि-नप्रकृतेति-ननिर्गंधत्वानुमितित्वावच्छिन्नस्यप्रकारविधयाका
रणतावच्छेदकेत्यर्थः विषयपदेनतादृशोपयिकत्वस्यविवक्षितत्वादितिभावः-तदौप
यिकत्वाभावमेवविवृणोति तद्विशिष्टेति पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूप
व्यतिरेकित्वव्याप्तिविशिष्टेत्यर्थः-व्याप्त्यंतरंवोधयति-पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रति
योगित्वलक्षणहेतुव्यापकनिर्गंधत्वसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिवोधंविने
त्यर्थः-तथाचपृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्तानिश्चयोत्तरानुमितित्वघटि
तपृथिवीत्वाभावानुमितित्वावच्छिन्नस्यजनकतावच्छेदिकायांपृथिवीत्वव्यापकाभा

श्रि. व्या. गा. वप्रतियोगित्वरूपपृथिवीत्वाभावीयव्यतिरेकव्याप्तौ निर्गंधत्वरूपप्रकृतसाध्यान्वयिव्या

६ प्तित्वाभावात्तत्राव्याप्तिवारणार्थमेव प्रकृतसाध्यकत्वस्य प्रवेश इति भावः इदमुपलक्ष

णं साध्यस्य प्रकृतत्वानुक्तौ वह्नित्वेन वह्नेः साध्यतायां व्यतिरेक्यात्मके द्रव्यत्वेन वह्नेः सा

6 ध्यतायामन्वयिनि धूमलिंगकानुमानेऽव्याप्तिः स्यात्प्रकृतहेतुमतधूमप्रकारकैश्च निर्

णीतरवह्निसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यनुकूलायाः धूमनिष्ठवह्निव्यतिरेक

व्याप्तेः द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यकान्वयव्याप्तित्वाभावादित्यपि द्रष्टव्यं नन्वेवमपि वह्न्यभा

वाद्वा न वह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वादित्यत्रान्वयिन्यव्याप्तिः तत्र हेतुतावच्छेदकी

भूतायाः वह्न्यभावीयव्यतिरेकव्याप्तेरपि वह्निव्यापकाभावप्रतियोगिरूपप्रकृतहे

तुप्रकारकनिश्चयोत्तरवह्न्यभावरूपप्रकृतसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यनुकूले ६

त्वाच्चस्यामेववह्न्यभावीयान्वयव्याप्तित्वविरहादित्याशङ्क्य तत्रान्वयव्याप्तेः प्रकृतसाध्य
कृतहेतुकानुमितिकूलत्वात्तस्यामेववह्न्यभावीयान्वयव्याप्तित्वविरहादित्याशंक्य तत्रान्व
यव्याप्तेः तुमित्यौपयिकत्वविरहात्तत्सत्त्वमेव नास्तीति काव्याप्तिप्रसंग इत्याशयेन
समाधत्ते तत्समवाये वह्न्यभाववत्तानिस्तादिःश्च अन्वयव्याप्तेरवच्छेदिकाया अन्वयव्याप्ते
र्घटिका व्यतिरेकव्याप्तिरित्यत्र प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकीत्वमनुपपन्नं नतु सो
वेति न पुनरन्वयव्याप्तिरेव प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकीत्यर्थः। अयं भावः। वह्नि
व्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वं तन्निश्चयोत्तरं वह्न्यभावसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं
प्रतिवह्निव्यापकाभावप्रतियोगिमज्ज्ञाननिश्चयत्वेनैव हेतुत्वं लाघवात् न तु स्व
व्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणतादृशप्रतियोगिमज्ज्ञाननिश्चयत्वेनैव न गो

शि॰ व्या॰ जा॰ रत्वादिति तादृशहेतुसाध्यकानुमानस्य केवलव्यतिरेकितयानलत्वस्य त्वयत्रानुमिता
७ वन्वयव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वं न त्वकारणस्यैव तत्त्वादिना प्रसंगइत्यस्य दूषण शिर
१३ णमिति शेषः अन्यस्य प्रसंगो दूषणं स्यान्न चैतत्त्वस्यमिति भावः ननु चैदं चेत्त्वं वह्न्यभाव
7 व्याप्यवह्निव्यापकाभावप्रतियोगिमान् ह्रद इत्यादौ र कान्वयव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे तत्र
व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयसत्वे सिद्धिसत्वे वह्न्यभावव्याप्यवह्निव्यापकाभाव
प्रतियोगिप्रकारकपरामर्शजन्यानुमितिर्जायतामितीच्छासत्वे अनुमितिर्न स्यात्
तथा च तादृशेच्छासत्वे सिद्धिसत्वे तादृशेच्छाविरहविशिष्टसिध्यभावस्य तादृशपरामर्श
विशिष्टानुमितित्वकार्यतावच्छेदकं वाच्यं एवं च सिध्यभावसत्वे तादृशपरामर्शविशि
ष्टानुमित्यापत्तिवारणाय तादृशपरामर्शस्य हेतुत्वं वाच्यं तथा च तादृशपरामर्शजन्यानु ७

मितिकरणे केवलान्वयिन्यव्याप्तेर्वज्रलेपत्वादितिस्क हीनव्याप्तिभेदेनानुमानभेदे प्राचां सं
वादमाह अत एवेति लिंगतावच्छेदकविशिष्टलिंगस्य पत्वेनेतरव्यापकाभावप्रति
योगित्वप्रकारकत्वानवच्छिन्नं प्रकृतहेतुसाध्यकानुमितिहेतुत्वं तत्केवलान्वयी स
र्थः तेन जलं निर्गंधं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्वादित्यादावन्वयिनिना-
व्याप्तिः नन्वितरव्यापकाभावेत्यत्र इतरत्वावच्छिन्नव्यापकत्वप्रवेशे प्रसिद्धं गगना अ५
भावादौ कथंचित्त्वसिद्धावपि केवलव्यतिरेकिण्यव्याप्तिः तत्र वह्न्यभावव्यापकाभा
वप्रतियोगित्वप्रकारकत्वेनैव पक्षमज्ञानस्यानुमितिहेतुतया इतरत्वावच्छिन्नव्या
व्याप काभावप्रतियोगित्वेनाहेतुत्वादित्यतो लाघवादाह अभावप्रतियोगित्वेनेति
अत्रापि विशिष्टलिंगस्य पत्तेनं प्रकृतानुमितावभावप्रतियोगित्वप्रकारत्वानव-

श्रि व्या जा धिन्नं हेतुरित्यर्थस्तामात्तन पूर्वोक्तदोषः एवमिति सहचारभेदाद्भेदे व्यतिरेकसहचारमात्र
२ गृहीतान्वयव्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकित्वं यत्रान्वयव्याप्तिघटकप्रत्येकवर्त्तकामुपनार
8 स्थितौ सत्यां विशिष्य विशेषणमिति न्यायेनान्वयव्याप्तिधीः ननु साध्यसामानाधिकरण्य
लज्ञानमपि प्रागपेक्षितं तत्रैवान्वयसहचारज्ञानाजन्यस्य व्यतिरेकसहचारधीजन्यान्व
गृहस्थ्यस यव्याप्तिकत्वमन्वयव्यतिरेकित्वं वाच्यं गृहीतव्याप्तिभेदाद्भेदे तु प्रकृतहेतुसाध्यकानु
मवात. एवं मित्योपयिकव्याप्तित्वं व्यापकव्यतिरेकव्याप्तित्वकत्वं केवलव्यतिरेकित्वं प्रकृतहे
उभयसह
चारगृहीता तुप्रकृतहेतुप्रकृतसाध्यकान्वयपरामर्शाजन्यप्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकव्यतिरेकप
न्वयव्याप्तिप रामर्शजन्यप्रकृतसाध्यानुमितिकरणत्वं वा यत्र च स्थलविशेषे साध्यसाधनयोर
न्वयपरामर्शो न प्रसिद्धः तत्र तदजन्यत्वं नोपादेयं अन्वयव्यतिरेकित्वं तु प्रकृत २

प्रकृतहेतु।

हेतुसाध्यकान्वयव्यतिरेकोभयपरामर्शजन्यप्रकृतसाध्यकानुमितिकरणत्वं न च तत्र
वह्नित्ववह्निव्याप्यकमवान्वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमांश्च पर्वत इति ज्ञाना
द्व्यनुमितिः तत्रान्वयव्यतिरेकिणो धूमस्य व्याप्तिः ~~धूमत्व~~ धूमत्वविशिष्टव्यतिरेकव्याप्ते
रपरामृष्टत्वेन न तत्त्वानुमितिः प्रकृतहेतुकव्यतिरेकपरामर्शजन्यत्वव्यतिरेकपरा त्वाधि
मर्शविशिष्टहेतोः प्रकृतत्वाप्रवेशे च वह्निसाध्यकाधूमस्यान्वयेनालोकस्य च व्य
तिरेकेण परामर्शात् यत्र वह्न्यनुमितिः तत्राधूमस्यान्वयव्यतिरेकित्वापत्तिरिति
वाच्यं वह्न्यभावव्यापकाभावप्रतियोगितामात्रस्यातिप्रसक्तत्वात्तादृशप्रतियोगितावच्छे
दकीभूतधर्मत्वादेरेव व्यतिरेकव्याप्तितया तदवच्छिन्नस्य परामर्शे प्रकृतहेतोरवश्य
प्रविष्टत्वात् पक्षधर्मांशे प्रकृतहेतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नविशेष्यताकव्यतिरे

तु।

शि व्या जा कव्याप्तिप्रकारिताशालिज्ञानस्यैव व्यतिरेकपरामर्शपदेन विवक्षितत्वात् तादृशहेतुप्र-
९ प्रकारिताव्यतिरेकव्याप्त्यंशे विशिष्यतावच्छेदकस्य विरहे हेतुतावच्छेदकस्यैव व्याप्तत्वे
निर्वह्नीत्यतस्तत्र सामंजस्यादिति ध्येयं ॥ अथाभिधेयेदिशब्दोपस्थाप्यत्वं तदा त्वंपद
9 शब्दाश्रयत्वमनभिधेयमपीत्यग्रिममूलासंगतिरतो व्याचष्टे शब्दशक्यत्वमिति ॥ अ-
थाभिधेयत्वाभावत्वरूपस्य तद्विपक्षत्वस्य व्याघातो विरहः स च प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या
दुर्घट इत्यत आह विपक्षत्वस्येति ॥ ननु वृत्तिमत्त्वविशिष्टात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य व्या-
पकं यद्वृत्तित्वं तदभावेनैव वृत्तिमतोऽभिधेयत्वस्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरू-
पं केवलान्वयित्वं साधनीयमत आह मूले एवं चेति ॥ तथाचात्यन्ताभावप्रतियोगित्व-
व्यापकस्य वृत्तित्वस्याभाव एव अभिधेयत्वे स्वरूपासिद्ध इति भावः ॥ पाश्चात्ये अत्वं ९

२ खंडकत्वपातस्वगोत्वजातिसत्वेनाव्याप्तेः घटत्वासंभवात्तव्याप्यत्वं नाम रूते गोत्वं वाक्यस्यापि गोपदशक्यत्वादिति ध्येयं २

२ ननु धर्मत्वहेतो[redacted]रनैकान्तिकत्वेकथितक्रमेणाभिधेयत्वस्य व्यावृत्तत्वेऽपि केवलान्वयित्व २

नामाभावप्रतियोगित्वरूपकेवलान्वयित्वाखण्डनकत्वेन व्यावृत्तत्वानुमाने अर्थान्तरतापत्तेः

गोत्ववी गोत्वव्यतिरेकेण दृष्टान्तं॥ अन्यथा स्वरूपसंबंधेन व्यावृत्तसिद्धत्वं वंध्यावच्छिन्नके

(ले) १ वलान्वयित्वसंभवात् तत्त्वेनाभावप्रतियोगित्वादेः लक्षणांतरस्यानुसरणं मूलकृता

नंप मुक्तमतस्तदवतारणिकामाह नन्विति॥ अन्यान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूप अप

त्वाप व्यावृत्तत्वं प्रमेयधर्मो नास्तीति तत्रैव धर्मत्वं निरुक्तव्यावृत्तत्वव्यभिचारीत्यत

पप्र्य्नास्त्वं आह तत्रेति॥ व्यावृत्तत्वं तौ केवलान्वयीति धर्मत्वं तत्रैवानैकान्तिकमिति यदुक्तं तद

तत्के ४ पाकुर्वन्नाह गगनादीति॥ तथा च वृत्ति व्यावृत्तत्वे गगनादिमप्येव व्यावृत्तमवि

व्याप्तिनेषां च धर्मत्वरूपहेत्वाभावादेव न तत्रानैकान्तिकत्वशंकापि स्यात् स्यादितीति

भावः॥ न व्यभिचार इति॥ तथा चोक्तानुमानस्याप्रयोजकत्वात् नाभिधेयत्वव्यावृत्तत्वयोः

शि॰ बाजा॰ केवलान्वयित्वं संभवतीति कृत्वैवलक्ष्यांतरमनुसृतमिति भावः। ननुमितित्वाभाव ननु
लक्ष्याप्रसिध्या लक्षणासंभवपरस्य नतावदित्यादिफक्किकायाः संगतिः अत्र [redacted] ताभा
१० वप्रतियोगित्वैरेवलक्ष्यस्य व्यवस्थापितत्वादेतस्मै लक्ष्यत्वे विघटयन्नाह नन्वि
तिप्रतियोगित्वादित्यादिना व्यावृत्तत्वसोपग्रहः अभावादित्यादिनाप्रतियोगिव्य
10 क्तीनामुपग्रहः तेनयावत्ताद्यवच्छिन्नाभावस्यैकत्वेपितत्प्रतियोगित्वं नैकंनतत्केव
लान्वयिस्यादितिभावः अननुगतेति अभावप्रतियोगित्वादिव्यवहारो विशेषण
तावच्छेदकस्याभावत्वादेरननुगमादित्यर्थः अनुगतमौचरीव्यवहार एव नास्ति अ
भावत्वादेरपि तत्तत्स्वरूपसंबंधरूपत्वादित्याशयेनोक्तं कथंचिदिति एवं चेति अ
त्यंताभावप्रतियोगित्वादेः नानात्वेपि चेत्यर्थः इत्याशंकत उ॰त्ति एवं च मते तत्र तस्यात्यंता १०

भावप्रतियोगित्वादिनानात्वइत्यर्थ इति ध्येयं अत्यंताभावस्य प्रागभावत्वेन समं विरोध
स्य नवैरूप्येऽपि तत्त्वासद्रूपत्रहीत्यादि तल्लिंतादृशनाशात्यंताभावकेवलान्वयित्व
तः स्वयं दूषणमाह वस्तुत इति तादृशगुणनाशस्येत्यर्थः तथाच भूतले घटनाशा
त्तरक्षणे नष्टः इदानीं तु तद्गुणो न नष्ट इत्यादि प्रतीभूतलादावेव तादृशगुणनाशा
त्यंताभावस्यासत्त्वात्तु न तस्य केवलान्वयित्वमिति वर्तमानत्वादितस्य नापि गु
णनाशात्यंताभावः केवलान्वयीति भूतले नान्वयो नातः पंचम्यसंगतिः ननु कथं प्र
तीतेरवच्छेदकतास्वंपरंपराकालिकसंबंधाभ्यामेव देशकालयोर्नाशवत्त्वाव
वगाहित्वेनोपपत्तौ दैशिकविशेषणतया देशकालयोस्तादृशगुणनाशवत्त्वमा
नाभावः तथाच दैशिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितादृशगुणनाशस्यात्यंताभावः न

शि॰ व्या त्रस्यास्यत्यत एवेत्याह आकाशेति नस्येत्यनुषज्यते तथा चाकाशासंताभाववद्वप्रतियोगि
११ स्वरूपात्यंताभावस्यैव प्रतियोगित्वं तादृशगुणात्यंताभावेपि स्यात्स्यतीति तस्य केवला
न्वयित्वं दुर्घटमिति भावस्याभाववत्त्वे तत्र तदभावप्रतियोगित्वमित्येवं नियमान्नाका
॥ काशस्य स्वाभावाभाववत्त्वसिद्धिरत आह साधारणमिति तथा चाभावाभावस्यैव भाववत्ता
त्वादित्यन्वयाद्वाभाववत्त्वान्यथानुपपत्त्यैव गगनस्य स्वाभाववत्त्वसिद्धिरिति भावः न।
न्वभावाभावस्यैव भाववत्त्वमिति यथाश्रुतं प्रमेयत्वादौ व्यभिचारि यो यदभावप्रतियोगि
भावः स तदभावस्याभाववत्त्वांतर्भावेन व्याप्तेः प्रयोजकत्वे भावपदवैयर्थ्याच्चातो व्या
चष्टे प्रतियोगित्वादिति प्रतियोगित्वेन व्यवह्रियमाणत्वादित्यर्थः नातस्माद्यवि
शेषः तदभावप्रतियोगित्वस्य तदभावाभाववत्त्वाव्याप्यतायां मानमाह यदाऽरिति प्रति ११

योगितापतियोगित्वव्यवहारप्रयोजको धर्मः अथात्यंताभावः प्रतियोग्येवेत्यसंगतं प्र
तियोगिध्वंसप्रागभावयोरप्यत्यंताभावाभावत्वस्य प्राचीनैः स्वीकारादत आह प्रागभा
वेति तदभावरूपतया प्रागभावाभावाद्यभावरूपतस्यापि प्रागभावादेरपि प्रतियो-
गित्वादि तथा च प्रतियोगित्वरूपेण प्रागभावादेरप्युपग्रहान्नैवकारार्थबाध इति
भावः एवं सत्तानतिरिक्तस्य विशिष्टसत्वस्यातिप्रसक्त्यातिसक्त्याद्रव्यस्येव विशि
ष्टसत्ताभावाभावत्वस्वीकारेऽपि नैवकारार्थबाधः विशिष्टसत्ताभावस्येव द्रव्यत्वाभा
वतया द्रव्यत्वस्यापि विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगित्वादित्यपि द्रष्टव्यं अत्र साधारण्या
पि कंबुग्रीवादिमत्वादेर्घटभेदात्यंताभावत्वविरहादाह प्रतियोगितावच्छेदक
इति यद्यपि सर्वत्राभावस्यात्यंताभावः प्रतियोग्येव तस्य च प्रतियोग्येव तस्य च प्रति

शि.व्या.गा. योगितावच्छेदकसंबंधेनैव विशिष्टत्वादुक्तान्योन्याभाववत्त्वपि संयोगादिसंबंधेन प्रति
११ योगिनो घटादेः सत्त्वे बाधकाभाववत्त्वपि सत्त्वं तथापि घटे घटभेदो नास्तीत्याराधेयभा
प्रतीतेः तादात्म्यसंबंधेन कर्तुमशक्यत्वादुक्तेनो प्रतियोगिनोऽन्योन्याभावत्वक
12 ल्पनामपेक्ष्य लाघवेनैकस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकस्य तथात्वौचित्यात्तन्नैवं प्र
कारः संभवतीति भावः मिश्रास्तु माशंकते अभेति नचेति प्रतियोगितावच्छेद
कसंबंधश्चेत्यर्थः क्वचित्तु भेदस्थले क्वचिदत्यंताभावस्थलेन प्रतीयत इतित
स्यैवेत्यभिमानेन येन तु तद्वृत्ताप्रतीतिविशेषित एव तदभावात्मकत्वेन तत्साप्यस्यापि
तदभावत्वापत्तिरत आह तदभाववत्त्वं चेति प्रतियोगितदभाववोरितिभेदप्रतियो
गितावच्छेदकयोरप्युपलक्षकं तथात्वं विशेषितत्वं तत्संबंधवत्त्वं प्रतियोगिसंबंधव १२

त्वं तद्विषयः प्रतियोगिमत्ताबोधप्रकारः तत्संबंधस्य संसर्गतयैव भावः अथाभाववद्वृ
त्तित्वज्ञानस्य प्रतियोगिसंबंधवत्त्वस्याप्यभाववत्ताबोधविरोधित्वमस्त्येवेत्यत आह सं
बंधवत्ताबुद्धिवदिति तथा च व्यावृत्त्वाद्यविषयकं यद्गोचरं ज्ञानमभाववत्ताबुद्धिप्र
तिबंधकं तस्मिन्नववविरहत्वपरेणापि वाच्यं अन्यथा तन्मतेपि प्रतियोगिसंबंधी यसंबं
धाभाववविरहत्वापत्तेः नचैवं प्रतियोगिसंबंधे अस्तीति भावः उपयुक्तनतद्रव्यस्य अभा
वधिप्रतिबंधेइत्यादिः नस्वतःसंबंधवत्ताबुद्धित्वेन तस्य प्रतियोगिनः प्रतिबंदिद्र
ष्टतया निराचष्टे प्रतियोगितेति न तथात्वं नाभावविरोधित्वे तथा च घटत्वे ताभाव
प्रतियोगिताभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसंयोगादिसंबंधस्य स्वं दा देशे कालि
कसंबंधेन वर्तमानत्वा संयोगादिसंबंधावच्छिन्नघटाद्यभावोपि स्वं दादेशे नतिष्ठेदि

शि ध्याज्ञातिभावः यदि प्रतियोगितानवच्छेदकसंबंधस्य स्वसंसर्गतानियामकसंबंधेनाभाववि
१२ रोधित्वमुच्यते तदा मयापि प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनैव प्रतियोगिनः तथात्वं वाच्य
मित्याह संबंधविशेषेणेति अन्योन्यात्यंताभावसाधारण्येत्युक्तिलब्धमनुगतत्वेदष
पति अनतीति यथा कथंचित्प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधमात्रस्यैव तथात्वे संयो
13 गेन घटाद्यभावः कपालादौ न स्यात् अभावांतरप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्यैव घट
समवायस्य तत्रसत्वादतस्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्यैव तथात्वं वाच्यमिति को
नुगमरूसर्पः ननु प्रागतमेवेतुच्यते कोवृप्याह व्यधिकरणेति संबंधावच्छिन्नठाद्य
भावस्य तेप्रयोगिनिरूपितस्यैव संयोगस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वं आवश्यक
त्वात् ननु प्रतियोग्यनिरूपितस्य समानाभावादिस्तु कौनैष दोषः संभवतीति व्यधिक १३

रणपर्यंतानुसारणात् तद्वतीति व्यधिकरणसंयोगादिसंबंधवतीत संयोगसंबंधावच्छिन्नरू
पाघभावस्यविलयप्रसंग इत्यर्थः अभावविरोधिनः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्य
तत्र सत्वादिति भावः ननु प्रतियोगिनिरूपितस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्यात
थात्वेकाच्यं न तु प्रतियोगिनिरूपितो व्यधिकरणः संबंधोस्ति ततः न तदवच्छिन्नाभाव
स्य विलय इत्यत आह भवतामिति व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्याभावः त्व
न्मतेन स्यात् प्रतियोगिनिरूपिततादृशसंबंधस्याप्रसिद्धत्वात् अस्माकं तु गगनस्य
स्वाभावविरहत्वव प्रतियोगिन एव तादृशाभावविरहत्वं न तु तथाविधाभावस्यानभ्यु
पगम एवेति भावः न च प्रतियोगिनः स्वाभावविरहत्वे संयोगसंबंधावच्छिन्नघटाभा
वः कपालेनास्तीत्यपि प्रमा स्यात् घटात्मकतादृशघटाभावविरहस्य समवायेनैव

शि॰ व्या॰ जा॰ कपाले सत्वादिति वाच्यं कपालसमवायेन घटत्वावच्छिन्नत्वेपि समवायेन संयोगसंबंधा
१४ वच्छिन्नघटाभावाभावत्वावत्वावच्छिन्नत्वाप्रसिध्येवतादृप्येण प्रमात्वासंभवात् संयोगा
दिसंबंधेनैवतादृशघटाभावाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः पारमार्थिकत्वात्
14 तत्तद्धर्मप्रकारेण प्रमात्वस्य तत्तद्धर्मावच्छिन्नवद्विशेष्यकत्वघटितत्वात् अन्य
था विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरिक्तेण गुणो विशिष्टसत्तावानित्यादिप्रतीतेः प्रमा
त्वापत्तिरिति ध्येयं परिष्कुरुत इतिलस्याप्रसिद्धिनिबंधनस्यासंभवस्याविशेष
णांतरप्रक्षेपेण वारणमेवास्य परिष्कारः नचेदृतथेति नचाकाशवति आकाशाभा
वस्याप्रतीतिरेकाशवत्त्वस्येवाप्रसिद्धत्वादित्यर्थः अन्यथाप्रमेयत्वत्वेनाभावत्वाम
पि गगनादेरपि स्यादिति भावः ननु प्रतियोगितान्यथानुपपत्त्यैव गगनस्य सत्ताभावा १४

भावत्वे सत्यपीत्यत आह अभावप्रतियोगित्वमिति अभावविरहत्वस्य प्रतियोगिता
त्वे भेदप्रतियोगितत्प्रतियोगितत्वयोगितावच्छेदकरव्याप्त्यति व्याप्त्यापत्तेरिति भा
वः ननु यो यद्त्वं ताभावप्रतियोगी सोऽवश्यं तद्रूपेताभावस्याभाव इति सामान्या
व्याप्त्यगगनेऽभावप्रतियोगित्वहेतुना गगनस्याभावाभावत्वं साधनीयमत आ
ह अभावप्रतियोगित्वमिति अत्र तत्ताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः तेन भेदस्य प्रतियो
गिनि न व्यभिचारः अप्रयोजकमिति पत्तद्धर्मयोरननुगतत्वादिति भावः तत्किंवृत्ति
मत्त्वं विफलमेव ततो नेत्याह एवं चेति तथा च उद्धृतो ग्रन्थ इति न्यायसंबंधविशि
भावच्छिन्नप्रतियोगितालाभार्थमेव वृत्तिमत्त्वदमिति भावः न व्यासक्त्याकाशाभा
वोपयापि विशिष्टाभावाद्यात्मकस्य सप्रतियोरूपाभावस्य प्रतियोगितथापि विशि

शि। व्या ज्ञा ष्टाभावाद्यात्मकः स्वप्रतियोगिरूपाभावो न वृत्तिमान् वृत्तिमत्त्वे न प्रतियोग्यनधि
करणवृत्तिमत्त्वस्यैवौचित्यादित्येवं क्रमेण मूलं व्याचक्षाणाः गगनस्याभावभा
१५ वत्त्वविरहेऽपि न मूलासंगतिरित्याहुः संबंधविशेषस्य फलमाह अत एवेति ज्ञान
15 स्य समवायसंबंधेनाभावप्रतियोगित्वेऽपि विषयितया केवलान्वयित्वमिति योज
नाऽत्र च ज्ञाने सर्वगोचरे ग्राह्ये तन्मात्रविषयकज्ञानस्य विषयतासंबंधेन सर्वत्रास
त्त्वात्तत्र स्वालक्षत्वादिति ध्येयं साक्षात्संबंधेन केवलान्वयीति मुक्ता परंपरासंबंधे
न तमाह ज्ञानत्वस्येति समवायेनाभावप्रतियोगित्वेऽपि स्वाश्रयविषयत्वादिरूपपरं
परासंबंधेन केवलान्वयित्वमित्यन्वयः स्वाश्रयत्वादिसंबंधस्य वृत्त्यनियामकतया
तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिस्याप्रसिध्या तत्संबंधेन ज्ञानत्वादेः केवलान्वयि १५

त्वासंभवमनुसृत्याह ज्ञानविषयत्वादेश्चेति आदिना गगनाद्यभावस्य संग्रहः तेन विषयभेदे
न विषयताया अननुगतत्वेनाऽसत्त्वेऽपि न क्षतिः वस्तुमात्राणावच्छेदकगर्भलक्षणाभि
प्रायेण ज्ञानविषयत्वादेरुपादानमित्यपि कश्चिद्व्यधिकरणे तूपलक्षणसमानाधिकर
णकालिकसंबंधेन गगनादेर्ज्ञानविषयत्वादेरभावसंभवादिति ध्येयं प्रमेयत्वादे
रपि वैशिष्ट्याद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वादसंभववारणाये त्वेवं वक्तुमुचितं तथा
पि वैशिष्ट्यादिमत्ति विशिष्टाभावादेर्न वैशिष्ट्यादिप्रतियोगिकत्वमिति प्राचां मते
न वैशिष्ट्याद्यनवच्छिन्नप्रतिनिवेशाभिप्रायेण वा संयोगाद्यभावानुसरणं प्रतियो
गिप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वेनेत्यर्थः तथा च स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वाश्रयान
धिकरणवृत्त्यभावीयतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभाव एव तत्संबंधेन केव

सि व्या जा
१६
16

स्यान्वयित्वमितिफलितं तेन घटाद्यभावस्यैव घटादिविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावत्वमतेपि नप्र
तियोग्यनधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धिः स्वपदस्याग्रिमप्रतियोगिता
परत्वादिति ध्येयं न तु गगनस्याधिककणाप्रसिध्या तदभावस्य प्रतियोगिवैयधिक
रण्यविरहात्तादृशघटाभावस्याप्रतियोगित्वं गगनस्यापीति तत्राव्याप्तिः स्वरू
संबंधात्मकः प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिभेदेनैव विभिन्नतया द्रव्यसामान्याभावी
यत्वस्यापि गगननिष्ठप्रतियोगित्वस्यातथात्वात् तदाश्रयस्य गगनस्याधिक
रणाप्रसिद्धेः अभावविरहत्वरूपप्रतियोगित्वस्य लक्षणघटकत्वे गगनादेर्द्र
व्यसामान्याभावाभावत्वविरहेण तत्प्रतियोगित्वासंभवाच्चेत्तत्राहत्राका
शाभावोपीति तथा च पारदेशसंबंधसामान्येयत्प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिक १६

स्य यत्किंचिदधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावस्तत्प्रतियोगित्वाभावकूटवत्वं ता
दृशसंबंधेन केवलान्वयित्वं वाच्यं गगनस्य तु तादृशप्रतियोगितावत्वान्न के
नापि संबंधेन तस्य केवलान्वयित्वमिति भावः उभयाभावस्याप्रवेशेन लाघवं वृ
त्तिमत्वदसार्थकं च कुर्वन्नाह वृत्तिमत इति तादृशेति प्रतियोगिव्यधिकर
णेत्यर्थः तथा च यथाश्रुतमेव प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेश्यं वृत्तिमत्व
विरहादेव गगनादौ नातिप्रसंग इति भावः अत्र च वृत्तिमत्वं केवलान्वयित्वघ
टकसंबंधेन ग्राह्यं तेन समवायेन वृत्तिमतो घटत्वादेः संयोगसंबंधावच्छिन्नप्र
तियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वेपि न तस्य संयोगसंबंधेन तस्य केवला
न्वयित्वमिति यदि च ज्ञानत्वादेः स्वाश्रयविषयत्वादिसंबंधेनैव स्ववृत्तिप्रमेय

शि.व्या.जा. त्वादिसंबंधेनापि केवलान्वयित्वं एकविशेषस्य कर्तुमशक्यत्वात् तथा च तादृशसंबंधेन प्र
१७ तियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या तन्नाव्याप्तिरिति विभाव्यते तदायत्तसंबंधावच्छि
न्नयद्वन्निष्ठस्य प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगित्वाभाववत्त्वावच्छेदेन प्र
17 तियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभाववत्त्वं तत्संबंधेन तत्केवलान्वयीति व
क्तव्यं प्रतियोगितावच्छेदकं च तत्र विशेषणताविशेषावच्छिन्नं मास्तु अतो न कश्चि
द्दोष इति ध्येयं व्याप्यवृत्तित्वेनेति तथा च गगनाद्यभावो व्याप्यवृत्तिरेवेति न गग
नेति प्रसंगः संयोगस्वरूपश्चाभावो न तथेति तत्प्रतियोगित्वेपि संयोगाद्यभा
वेनाप्रसंग इति भावः अत्र व्याप्यवृत्तित्वं यदवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं तदा संयो
गस्य केवलान्वयित्वापत्तिः तदभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकत्वात् न च निरवच्छिन्न १७

वृत्तिकत्वमेव व्याप्यवृत्तित्वं वाच्यं अवच्छेदकत्वादिसंबंधेन मूलादौ निरवच्छिन्न
वृत्तिकस्य संयोगादेः प्रतियोगित्वेन संयोगाद्यभावव्याप्तितादवस्थ्यात् नच
विशेषणताविशेषेण निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वं तथा घटत्वाद्यभावस्यापि केव
लान्वयित्वापत्तिः घटत्वादिस्वरूपस्य तदभावस्य विशेषणतया वृत्तिविरहाद्
सरसः कश्चित्तु तथा सूचितः ननु वृत्त्यनियामकेन स्वविषयतादात्म्यादिसं
बंधेन प्रतियोग्यधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या तेन संबंधेन नित्यज्ञानादेरभिधेयस्य
केवलान्वयित्वमत आह तादात्म्येनेति स्वविषयतादात्म्येनेत्यर्थः यथाश्रुते
अभिधेयमात्रस्यैव तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितया तादात्म्येन न
कस्याप्यभिधेयस्याव्याप्यवृत्तित्वमिति कुत्राव्याप्तिशंकास्यादिति ध्येयं नव्या

छि॰ मा॰ जा॰ स्तु तथा चैतस्याग्रिमग्रन्थोत्तरमेवायंपाठः तत्र चानवच्छेदकगर्भलक्षणेऽभिधेयत्वा
१८ दिघटितमात्रस्यैव तादात्म्येन केवलान्वयित्वसंभवादिति प्राहुः अखिलमिति
योग्यसमानाधिकरणेत्यत्र प्रतियोग्यसंबंधित्वं वृत्तिमत्त्वं तत्र च संबंधि
18 तामात्रे निवेश्यं अतस्तत्ताभाववत्त्वादिकं च न प्रवेश्यमिति भावः फले प्रमाजाती
येति घटत्वाद्येकतरमामारायभ्रमसामान्यभिन्नत्वे तत्तज्जातीयस्य ज्ञान
स्य विषयत्वमेव प्रमेयत्वं तं वाच्यं प्रमाजातीयविषयत्वोक्त्यापि तत्प्रतियो
गित्वलक्षणस्य प्रतीकारः विषयत्वस्य नानात्वादतः प्रमाजातीयत्वेन अनु
गमं कुर्वाणस्य फलवत्त्वोऽवच्छेदकत्वगर्भलक्षणे तात्पर्यमवधार्य व्याचष्टे तथा चे
ति अत्रानुगतधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमान्त प्रमेयधर्मत्वादिप्रका १८

रेण क्रमादेः केवलान्वयित्वं सिद्धं न तल्लक्षणाकारीत्या प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृ
त्तित्वमेव वा तदवच्छेदकत्वं वाच्यं इत्यं चेति अनवच्छेदकत्वनिवेशे चेत्यर्थः तेन
ति अन्यथा द्रव्यभेदगुणभेदोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकर
णत्वात्तदसमानाधिकरणाभावात्तस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव तादृशो
भयत्वमिति ताद्रूप्येणापि केवलान्वयित्वं स्यादिति भावः वृत्तिमत इति द्विती
यमत इति द्वितीयमतमालंब्य शंकते नचेति वाच्यमित्यग्रेऽन्वयः एवमिति प्र
तियोगिवच्छिकावच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्यप्रवेश इत्यर्थः यथाश्रुते तु विरु
द्धयोरपि प्रत्येकप्रतियोग्यनधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वेनैवातिव्याप्त्यसंभ
वादिति भावः तादृशधर्मावच्छिन्नस्येति निरुक्तप्रतियोगितानवच्छेदकधर्माव

शि॰ व्या॰ जा॰ च्छिन्नस्येत्यर्थः। अत एव तादात्म्यस्य किंचिद्व्यक्तिवृत्तितानवच्छेदकत्वात् वस्तुतोऽन्या
पियत्संबंधेन यद्रूपावच्छिन्नस्याधिकरणे वर्तमानस्याभावस्य दैशिकविशेष
१९ णतावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकसामान्याद्दैशिकविशेषणतावच्छिन्न
19 प्रतियोगितानवच्छेदकं तत्संबंधेन तद्रूपावच्छिन्नं केवलान्वयीत्येव वक्तव्यं
अन्यथा स्ववृत्तिप्रमेयत्वादिसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेष्वधिक
रणप्रसिध्यानादृशसंबंधेन केवलान्वयिनि ज्ञानत्वादावुक्तलक्षणस्याव्या
प्तिप्रसंगादिति ध्येयं। ननु संशयस्यानुमित्यनुपयुक्तत्वान्न थापीत्यादिकलासंग
तिरत आह संदिग्धेति। तथा च सिद्धिदशायामनुमितेर्वारणाय पपत्ताविधेयेव सं १९

शयस्योपयोग इत्याशंकितुरभिप्रायः कालसंबंधरूपासत्तेस्तस्य केवलान्वयित्वेन त
त्साध्यकस्यान्वयव्यतिरेकित्वमफलकमसंगतमतो व्याचष्टे घटास्तित्वेति सा
ध्यसंशयस्य तत्संशयं प्रत्यविरोधित्वाद्व्याचष्टे साध्यसिद्धीति तथा च फले साध्यसि
ध्यसिध्योर्विरोधः प्रतिबंधः तद्वानित्यन्वयः ननु साध्यसिद्धिः विरोधिनियस्येति
वद्बुद्धीर्हिः परपदेपुंसायोगात्कप्रत्ययापादकत्वात्साध्यासिद्धिपदं च साध्यध
र्मिकपक्षवृत्तित्वनिश्चयपरं नातः केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रकारकत्वानप
र्यवसितायाः साध्यसिद्धेः पुनरसिद्धितादवस्थ्यामिति भावः ननु साध्ये पक्षवृत्तिनेवे
तिसंशयस्यासंग्रहः भिन्नप्रकारकतस्य साध्यवत्त्वनिश्चयानिर्वाह्यत्वादतः शाब्दो
मत्तेनापसत्प्रतिविशेषणेत्यादिभेदेपीत्यपि नाप्रमेयत्वं पक्षहरत्वभावप्रतियोगि

शि व्या जा नवेति फलितोक्तस्यले विषयभेदस्यापि संग्रहः विरोधीति विरोधिनि तत्तत्संशयानुवृ
२० त्तिप्रयोजिकाया विषयतानत्यात्रेरोत्यर्थः तथा सति प्रमेयत्वे प्रत्ययवृत्ति न वा पक्ष
वृत्त्यभावप्रतियोगिनवेत्यादिसंशयस्य प्रत्तेः प्रमेयत्ववानितिनिश्चयानिवर्त्त
२० त्वेप्रकृतासंगतिप्रसंगादिति विधेयपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानं साध्यसाध
धकेत्वबाधितत्त्वबुद्धेरनुमित्सहेतुत्वात् हेतुत्वेपि तदभावेनयोग्यतेत्युभयथा
पिपक्षनिष्ठेत्यादिफलासंगतिरतो व्याचष्टे पक्षेत्यादि अग्रेतदभावस्य सत्त्ववत
च्छेदेनपक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव परामर्शे सामंजस्यमतो विरोधित्वल
क्षणेनज्ञानार्थमंतर्भाव्य हेतुप्रतियोगित्वज्ञानविरोधितानस्येति कथंचिद्दूधा
पन्नोपपन्नहाराद्देच भावकृतं विरोधित्वमनुसत्वत्वस्ततस्माधेपक्षनिष्ठाभावप्र २

तियोगित्वज्ञानस्य विरोधिनः परामर्शस्यैव साध्यसाधकत्वसंभवाद्यथाश्रुतमेव
न्यायस्य साध्यसाधकत्वं यथाश्रुतमेव विवक्षितुर्विरोधार्थकनञो ज्ञानविरोधित्वप्र
कारेण बोधकतायामनेकलक्षणापत्तेः कल्पान्तरमाह यद्वा निष्ठत्वादिनाभाव
घटानधिकरणमित्यादिप्रयोगे इव प्रतियोगित्वज्ञानेत्यादिना ग्रंथावतारस्तत्
ज्ञानपदे एवान्वय इति भावः द्वितीयकल्पे तदात्मकस्याभावस्येत्यर्थसंभवेप्युभयक
ल्पसाधारण्यार्थं प्रक्रान्तमेव पश्चाद्वृत्त्यभावप्रतियोगित्वज्ञाने तच्छेदेन परामर्शान्वा
हितस्येत्यादिना धर्मान्तरे तादृशप्रतियोगित्वज्ञानदशायामपि साध्यानुमित्तेः सा
ध्य इति फलितं तादृशप्रतियोगित्वज्ञानप्रतियोगिकाभावमात्रस्य प्रतियोगित्वनि
श्चयदशायामपि सत्त्वादाह प्रतियोगित्वज्ञानविनेत्यर्थः तेन तादृशप्रतियोगित्वसं

सि॰ व्या॰ जा॰ देहहश्यायांनयोग्यताहानिःतन्नैवंपक्षेतसाध्यवानित्यादिनिर्णयदशायामप्युत्कर्क
२१ भेलसेशयपयोग्यतास्यात्तथाचतत्राप्यनुमित्यापत्तिरतःसाध्यविशेषशिष्टेत्यादिश्च
भावमात्रात्मकस्वविपक्षगामित्वशंकानिवर्तत्वासंभवात्व्याप्तिरेकश्चेत्यादिमक्ष
त्वासंगतिरतोव्याचष्टेविपक्षहेतोरत्ताभाववइतिननुकश्चिद्विपक्षेहेतोरभावग्रहे
विपक्षवृत्तित्वशंकात्यागाद्विपक्षत्वावच्छेदेनहेत्वभावत्वंवाच्यंतथाव्यतिरेकव्या
प्तिपर्यवसितेऽनुसात्मिकापोव्यतिरेकव्याप्ताउपपुज्यतइतितन्नत्वासंगतिरतो
व्याचष्टेसाध्याभावहेत्वाभावयोरितितथाचव्यतिरेकव्याप्तेःस्वस्मिन्ननुपयुक्तत्वे
पिसाध्यान्वयव्याप्तौव्यभिचारशंकानिरासद्वाराउपयोगःभिन्नप्रकारस्यापिज्ञान
स्यविरोधित्वाप्रगमादितिभावःकेचित्तुव्यतिरेकेणापयभावमात्रंव्यतिरेकव्याप्ति २१

21

त्विर्कंउभयपर्यापितहेतुद्वेनविपक्षवृत्तित्वशंकानिवर्तकत्वंभिन्नप्रकारत्वादतो
व्याख्यातंविपक्षेहेतोरभावइतिहेतोर्विपक्षवृत्तित्वाभावइतितदर्थः व्यभिचा
रशंकापाः नव्यतिरेकव्याप्तिविरोधित्वंभिन्नप्रकारत्वादतः तन्निरासद्वाराविप
क्षवृत्तित्वाभावस्यतुनएवव्यतिरेकव्याप्त्याउपयोगानसंभवत्यतोव्याचष्टेसाध्याभा
वेहेतुभावयोरित्यादित्याहुः तच्चिंत्यंअत्रेतिशंकेयंनव्यनव्यापिकानांगुरूणां
मैरनौपाधिकत्वस्यैवव्याप्तित्वस्वीकारात् अतएवगुरूणांव्याप्यतावच्छेदकप्र
कारकज्ञानस्यैवअनुमितिहेतुतापाप्राप्यशः साधनभेदपीत्वग्रिमग्रंथसंगतिरि
त्यपिपरास्तमितिध्येयंसाध्यतिअत्रसाध्याभावस्याधिकरणत्वंनिरवच्छिन्नंग्राह्यंते
नकपिसंयोगादिसाध्यस्यतद्धेतुत्वादेर्नासंग्रहः तदपियाकेवलान्वयिन्वयिनोधिप्र

शि॰ व्या॰ आ॰ स्याप्यमित्यवधानत्वं व्याप्तिरिति प्रकारतयाऽनुमितिजनकतावच्छेदकमित्यर्थः व्या

२२ प्तिव्याप्तीतिः शं कथं केवलान्वयिनि न व्याप्यत्वव्यवहारोपीत्यपि काश्चिल्लाघवादि

ति पक्षवृत्तिकसाध्याभाववदवृत्तित्वनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नं तादृशनि

22 श्चयत्वेन हेतुतायांऽवच्छेदकलाघवादित्यर्थः पक्षधर्मिकस्वव्यापकसाध्यसमाना

धिकरणहेतुमत्तानिश्चयत्वेन कारणतायां तु फलोपहितापाऽवच्छेदकगौरवादितिभा

वः साध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेनैकरूपाणां धूमादिलिंगकप

रामर्शस्य तादृशनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वमतः साधनविशेषाप्रवे

शेन लाघवमप्यस्तीत्याहुः श्रापरा इतिसाध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभाववदवृत्ति संबंधसामा

न्येनावर्तमानत्वं तदर्थः हेतुपि साध्याभाववद्वसंयुक्तता साध्याभाववदसमवेततावानिसा २२

दिज्ञानादेव साध्यस्यानुमितेरनुभविकत्वात् एवं च भिन्नसंबंधेन हेतुतास्थले साध्याभा
ववद्वृत्तित्वज्ञानस्य साधनमंतर्भाव्य हेतुत्वे वस्त्वभाववदसंयुक्तधूमवान्पर्वत इत्या
दिपरामर्शस्य धूमवत्वांशे भ्रमत्वग्रहेपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिः स्यादिति वा
च्यं इष्टत्वात् तादृशवस्तुविषयकत्वेनानुमितिहेतुत्वं तद्धि तद्भ्रमत्वग्रहस्येवानुमि
तिप्रतिकूलत्वात् अन्यथा धूमसामान्यव्यापकवह्निसमानाधिकरणनीलधूमवा
नित्यादिपरामर्शस्य नीलांशे भ्रमत्वग्रहदशायां तन्नैवापि तादृशपरामर्शादनुमित्यु
त्तिप्रसंगात् अत्र यादृशविषयताव्यक्तिरनुमितिजनकतावच्छेदिका तदुक्तैकै
कपदार्थगर्भाप्रामाण्याभाववत्त्वेनोत्तेजकतया निरुक्ताप्रामाण्यज्ञानस्यानुमितिवि
रोधित्वासंभवाच्च तत्वेत्यापाः साध्याभाववद्वृत्तिधूमत्वावच्छिन्नविषयताएव तादृशा

शि॰व्या॰ज्ञा वृत्तित्वावच्छिन्नविषयताकत्वादिति यद्यपि धूमलिंगकवह्न्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति आ
२३ लोकलिंगकानुमित्सायाः प्रतिबंधकतया तदभावदशायां वह्न्यभाववद्वृत्तिमान् ह्रद
23 इत्येवं निश्चयादपि धूमलिंगकवह्न्यनुमितिप्रसंगः पक्षधर्मिकसाध्याभाववद्वृत्तिधू
मवत्तानिश्चयोत्तरानुमितेरेव धूमलिंगकानुमितिलिंगनतत्वतादृशानुमित्यनुत्पाद
स्य सर्वसिद्धत्वात्तथा च तद्धारणाय पक्षधर्मिकसाध्याभाववद्वृत्तिधूमादिमत्तानि
श्चयत्वेन तादृशनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वं वाच्यमिति साध्याभावव
द्वृत्तित्वज्ञानस्य हेतुत्वमतेऽपि साधनभेदेन विभिन्न एव कार्यकारणभावः तथापि तल्लिं
गकानुमितौ तदन्यलिंगकानुमित्सायाः कामिनीजिज्ञासादिवत् स्वोत्तरेण प्रतिबंधक
त्वमानाभाववद्वृत्तिमतेनेदं पक्षता च गुरूणामिव नव्यानां वानुमितिहेतुः यत्तु आलो २३

कादिलिंगक॰ध्वासत्त्वेपि धूमालोकोभयलिंगकपरामर्शीदशायां धूमलिंगकानुमिते
रुत्पादालोकलिंगकपरामर्शाभाववविशिष्टायाएव आलोकलिंगकानुमितसामग्र्यायाः धू
मलिंगकानुमितिविरोधित्ववाच्यं तथा च पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितिसामान्यं प्रत्ये
वा धूमालोकभसामग्र्ये कलिंगकपरामर्शाभावविशिष्टधूमालोकभसादि प्रत्येक
लिंगकानुमितसात्वेन प्रतिबंधकत्वमेव सम्यगिति धूमलिंगकत्वस्य कार्यतानव
च्छेदकत्वात् तदवच्छिन्नसामग्र्यानमेव दुर्घटमिति न-लेननुव्यापकसामाना
धिकरण्यरूपव्याप्तेः प्रयोजकत्वेनेत्रहेतोर्यादृशः संबंधप्रविष्टत्वेनैव संबंधेन पक्ष
धर्मताज्ञानात्तत्र साध्यस्य यादृशः संबंधः प्रविष्टत्वेनैव परामर्शाध्यानुमितितथैव हे
तुत्वकत्वनात्तत्वमतेत्वनियमः स्यादत आह यत्संबंधेनेति नातिप्रसंगः नैकसंबं

धेन निरुक्तव्याप्त्यादिग्रहादपरसंबंधेन साध्यानुमितिप्रसंगः न च उक्तव्याप्तिमत्त्वे
न गगनादौ तत्समानोपि व्याप्तिग्रहाधीनं फलं स्यादित्याशंक्य फलं यद्यनुमितिः
तदाकारणं न रवित्वं द्रव्यत्वं न तत्संभवतु त्वाह आकाशादेरिति पक्षधर्मतेति आ
आकाशस्य तत्त्वेन पक्षधर्मत्वाग्रहे पि साध्याभाववद्वृत्तित्वेन पक्षधर्मताग्रहसं
भवादयुक्तमेतत् साधनविशेषांतर्भावेन व्याप्तिग्रहस्य हेतुतायाः साधनभेदप्र
भेदादित्यादिना परित्यक्तत्वादिति वाच्यं व्याप्तिव्यवहारस्य फलत्वे त्वाहेति विश
तांवेतितथा च साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टमेतद्वाप्यव्यवहारोपयिकमतो
गगनादौ न वह्न्यादिव्याप्यताव्यवहार इति भावः भिन्नत्वादिना साध्याभाववद्वृ
त्तित्वातत्ताभावे परिग्रहः व्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकधर्मघटितत्वेनेत्यर्थः २८

नविषयविरोधसंभवाच्चेति ध्येयं यद्वा प्रकारांतरेणानुसरणं इत्यस्य साध्यतावछेद
कतादितरोभयानवछेद्याया एव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया अनवछेद
कत्वनिवेशनं इत्यर्थः निर्वह्निवृत्तिर्धूम इत्यादिव्यभिचारज्ञाने वह्नित्वान्यधर्मा
वछिन्नप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगितायाः संसर्गकविधयाभानादिति भावः
स्फुतराम विषयविरोधविरहादिति फर्वैशान्वयः धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगि
तात्वावछेदेन वह्नित्वाघवभावव्युदूनिरुक्तप्रतियोगितावछेदकतापर्याप्त्य
धिताघटितान्यत्वाद्यनुसरणं इत्यर्थः स्फुततरामिति निर्वह्निवृत्तिधूम इत्यादिव्यभि
चारज्ञाने वह्नित्वान्यधर्मानवछिन्नप्रतियोगितात्वेनैव संसर्गतायां वह्नित्वाद्य
वछेदकतापर्याप्त्यप्रवेशादित्याद्युः तच्चिंत्यं मानाभावादिति इदमुपरि

शि० व्या०ग० रणां निरुक्तव्यभिचारधीविरोधिविषयत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टहेतु
कालीनत्वादावतिप्रसक्तत्वात् प्रकारकनिश्चयत्वेन व्यभिचारधीविरोधित्वे तत्प्र
२५ कारकनिश्चयत्वेनैव हेतुतां वाच्यं न चेदं व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञप्ति व्यभि
चारबुद्धिप्रति व्यापकतानिश्चयत्वेन विरोधित्वस्यावश्यकतया व्यापकसामाना
धिकरण्यनिश्चयत्वेनापि तदालोमाताभावादित्यपि द्रष्टव्यं वस्तुतः साध्याभा
ववद्वृत्तित्वात्पताभावबोधस्यैवानुमितिहेतुत्वं न तु साध्याभाववद्वृत्तिभिन्नत्व
ज्ञानस्य तथात्वस्याभाववद्वृत्तित्ववतां धर्मिणां कारणतावच्छेदकत्वेन प्रवेशगौ
रवात् तस्य तत एव साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य ज्ञानं हेतुः साध्यवतां धर्मिणां प्रवेशेन सा
ध्याभाववद्वृत्तित्वपेक्षया गुरुत्वादित्यनुगम एव नोचित इति ध्येयं न तु यत्र साध्याभाव २५

यत्नुपस्थितावपि व्यापकतागोचरज्ञानादेवानुमितिः तत्र व्यभिचारज्ञानाभाव
दद्दृष्टान्तित्वज्ञानस्य हेतुत्वं संभवति यत आह हेतुत्वकारणं विना कार्यात्संभवा
देवतादृशस्थल एवमानाभाव इति भावः यत्तु ननु व्यापकसामानाधिकरण्यस्य
गुरुत्वेपि लघो व्यापकत्वस्य विषयः कारणत्वे बाधकाभावात्केवलान्वयित्वे एवं उ
नेदुर्घटमिति त्याशंक्य व्यापकत्वेत्यादिग्रंथावतारणं तन्नुच्छं व्यापकत्वस्य साध्यत
मेदान्नात्वे ननु तदपेक्षया साध्याभाववद्वृत्तित्वलाघवस्य प्रागेव दर्शितत्वेन संदर्भ
विरोधापत्तेः व्यापकत्वावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वे साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह न
वाथ्याकिंकमिति यद्रूपावच्छिन्ने व्यापकतावच्छेदकत्वधीस्तद्रूपावच्छिन्नप्रकारे
णैव साध्यानुमितेः त्वन्मतेपि वाच्यत्वादित्याशयः अत एवाह एवमन्यथैवेति यद्रूपाव

शि॰ व्या॰ जा॰ च्छिन्ने व्यापकतावच्छेदकत्वं गृह्यते तदनवच्छिन्नप्रकारेणापि साध्यस्यानुमितौ भान
२६ मस्त्यर्थः ननु तन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यापकतावच्छेदकग्रहस्य स्वरूप
तः तदवच्छिन्नविधेयताकानुमितिहेतुत्वाज्जातिव्यापकतावच्छेदकेति ज्ञानान्यथा
26 नवानित्यनुमितिर्भविता जातित्वस्य ज्ञानत्वमात्रवृत्तित्वात् किंतु ज्ञानत्वव्यापकमि
त्याकारकग्रहादेवेत्यत आह अनुभवत्वेति अनुभवत्वव्यापकजातित्वं सत्त्वादौ गुण
त्वव्याप्यजातित्वं रूपत्तावतिप्रसक्तमतो ज्ञानत्वमात्रवृत्तितालाभार्थं विशेषणद्वये
तथात्वग्रहे व्यापकवच्छेदकत्वग्रहे न तत्प्रसंगादिति ज्ञानवानित्यनुमितिप्रसंगादि
त्यर्थः यद्यपि स्वरूपतः तद्धर्मत्वविशिष्टविशेष्यकव्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानं स्वरूप
पतः तदवच्छिन्नविधेयकानुमितौ ज्ञानत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकं च व्यापकतावच्छेदक २६

त्वज्ञानत्वविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितौ हेतुरित्युक्तावपि न दोषः तन्न
चैवं ज्ञानत्वत्वेन व्यापकतानवच्छेदकत्वग्रहदशायामपि ज्ञानवानित्यनुमिति
प्रसंगः स्वरूपतो ज्ञानत्वधर्मिकव्यापकतावच्छेदकत्वग्र- तत्प्रसंगादिति ज्ञान
वानित्यनुमितिप्रसंगादित्यर्थः हेतस्मतदानीमपि संभवादिति वाच्यं तन्मतेति
वीहिरजितिष्कमद्रत्वाकारकव्यभिचारधिपः सत्वेपि वह्न्यभाववद्वृत्तिमान्यवेतद्
त्याकारकज्ञानदशायामिवास्माकमप्युक्तज्ञानदशायामनुमितेरिष्टत्वात् ज्ञा
नत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकतानवच्छेदकत्वग्रहस्य ज्ञानत्वत्वविशिष्टज्ञानत्व
त्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितितावेववविरोधित्वसंभवात् तत्रापि व्यापक

शि॰ व्या॰ ज्ञा॰ ताज्ञानस्य हेतुत्वे चैत्रीयज्ञानगाम्महानसीयवह्निमानित्यनुमित्यनुपपत्तिः चैत्री
२७ यज्ञानत्वादिरखंडस्याभावेन स्वरूपतः तद्विशिष्यकव्यापकतावच्छेदकत्वज्ञाने
स्यासंभवात् चैत्रीयत्वेन ज्ञानत्वादिविषयकव्यापकताज्ञानस्यापि तादृशानुमि
27 तिहेतुत्वे चातिप्रसंगात् चैत्रीयज्ञानत्वत्वेन व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहे चैत्रीयज्ञा
नत्वव्याप्तिलिंगानुमितिप्रसंगादिति यद्व साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितानव
च्छेदकांशे यादृशविषयतासामान्याधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकतापि तादृशवि
षयताशालिज्ञानव्यापकतावच्छेदकांशे तादृशविषयतातदानवच्छिन्नेष इति
धेयं यादृशरूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वे हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वधीस्तादृशरू
पावच्छिन्नविधेयताकैवानुमितिः फलमतो न कोऽपि दोषः प्रतियोगिवैयधिकर २७

रणस्य व्यापकतायां निवेशनमपेक्ष्य साध्याधिकरणतायां निवेशनमपेक्ष्य साध्या

धिकरणतायां तद्घटितहेतुव्यापकत्वस्य व्याप्तौ प्रवेशे लाघवादित्यपि वदंति ए

करूपेणैकेवलान्वयित्वग्रहाद्रूपेणानुमित्युत्पत्तावतिप्रसंगो नेत्यर्थः ननु ग

गनाभाववत्त्वादिना केवलान्वयित्वग्रहः शब्दगगनाभाववत्त्वादिप्रकारेणानुमितौ

हेतुर्वाच्यः गगनाभाववत्त्वविशिष्टगगनाभाववत्त्वप्रकारेणैवानुमितौ गगनाभाव

त्ताश्रयप्रकारत्वेनैवानुमितौ गगनाभाववत्त्वत्ताश्रयप्रकारेणैव केवलान्वयि

त्वग्रहस्य हेतुत्वात् शब्दगगनाभाववत्त्वेनानुमितौ निरवच्छिन्नगगनाभाववत्त्वनिष्ठ

व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्य गगनाभाववत्त्वत्वेनानुमितौ तु गगनाभाववत्त्वत्वेन त

त्त्वानंसिवहेतुत्वानेकदावच्छिन्नानवच्छिन्नगगनाभाववत्त्वप्रकारितानुमितिप्रसं

श्रियाजा गइति यदि क्रूपात्तदाप्याह सर्वंजनेति गृह्यमाणव्यतिरेकेति तदानीं केवलान्वयित्वा
२८ ग्रहासंपत्तेरन्यथा तत एवानुमितिसंभवादिति नन्वेवं प्रमेयत्वादेरभावाप्रति
योगित्वग्रहदशायां घटादौ तद्वैशिष्ट्यावगाह्यनुमितिर्न स्यात्कारणाभावादत आ
ह प्रमेयत्वादेश्चेति तथा च तदानीं प्रमेयत्वसाध्यकानुमितिरसिद्धैवेति भावः शेष
28 त्वादौ घटादिवृत्तित्वाग्रहदशायां सहचारस्याभावात्केवलान्वयित्वेन घटादिवृ
त्तित्वानुमानासंभवादाह कथंचिदिति तथा च तद्वृत्तियत्किंचिद्धर्मव्यापकत्वेन स
मे साध्यस्य सहचारो ज्ञात्वन्तत्वदावेव सत्वमइति तद्वृत्तिधर्मत्वावच्छिन्नतद्व्यापक
त्वस्य हेतुत्वे तद्दोषतादवस्थ्यमतः कथंचिदित्युक्तं केचित्तु तद्वृत्तिधर्मव्यापकत्वं त
न्मात्रवृत्तिधर्मव्यापकत्वं अन्यथा केवलान्वय्यंतरे घटादिवृत्तित्वाग्रहदशायां सह २८

वारस्यत्वाभावात् तथा च हेतुग्रहदशायां साध्यस्यापि प्रायशो ग्रहसंभवात्सिद्धसा
धनमतः कथंचिदित्युक्तं तथा च तद्वित्ताग्रहदशायामेवानुमितिरिति भावइत्या
हुः तदनुमितिः प्रमेयत्वसाध्यकानुमितिः अत्रेदमवधेयं व्यापकसामानाधिकर
ण्यज्ञानस्याहेतुत्वेपि वाच्यत्वस्य व्यतिरेकित्वभ्रमदशायामेव तदभाववद्वृत्ति
त्वग्रहात्तत्साध्यकानुमितेस्तत्रिसंभवेन केवलान्वयिसाध्यकानुमितिखंडनं दु
र्घटं तार्किकैरन्यथाख्यात्युपगमात् न च वाच्यतादेः केवलान्वयित्वग्रहदशायां
वाच्यताद्यभाववद्वृत्तित्वग्रहसंभवात्तदानीं वाच्यताद्यनुमितिरेव केवलान्व
यिखंडनस्यार्थ इति वाच्यं भिन्नप्रकारकज्ञानस्यानुमितिविरोधितयासाध्येवृत्ति
मदत्तं ताभावाप्रतियोगित्वरूपकेवलान्वयित्वग्रहदशायामपिप्रतियोगितासंस

शि. व्याप्ता गेणाभाववैसाधर्म्यवैशिष्ट्यावगाहिनः साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्याकारकज्ञानस्याप्र
२९ त्त्वेनोक्तबाधकाभावात् नचाभाववद्धर्मिणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वसं
संसर्गेण साध्यीयत्वाभावग्रहदशायां साध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहासंभवात्तदानीं
29 वाच्यत्वाद्यनुमित्यनुत्पाद एव केवलान्वयिस्थले उन्नमिति वाच्यं त्राभावत्वसामाना
धिकरण्येन तादृशसाध्यीयत्वाभावग्रहेप्यभाववद्धर्मिकस्य तादृशप्रतियोगि
तासंबंधेन साध्यीयत्वग्रहस्य संभवात् अभावत्वावच्छेदेन तादृशसाध्यीयत्वा
भावग्रहस्य चप्रमात्मकस्य दुर्घटत्वात् संयोगादिसंबंधेन वाच्यत्वाद्यभावरूपता
दृशसाधीयत्वानवरक्ततस्क अभावत्वविषयतामंतर्भाव्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
प्रतियोगित्वसंबंधेन पसाध्यीयत्वहदवृत्तित्वज्ञानमेव लाघवात्कारणमित्यभाव २९

त्वावच्छेदेन प्रतियोगितासंबंधेन साध्यीयत्वाभावप्रमेयत्वपि तादृशत्वानोसत्तो
नाधकाभावः धर्मितावच्छेदकविशिषांतर्भावेनैव बाधबुद्धेर्विरोधित्वात् यत्तु
साध्यतावच्छेदकधर्मेण साध्यतावच्छेदकसंबंधेन चावभिन्नं यत्प्रतियोगित्व
मत्वं उं तत्संबंधेनाभावे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिन एव साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञा
नस्यानुमितिहेतुत्वं लाघवात् न तु साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं प्रतियोगि
त्वं च विशेषणविशिष्ट्याभावापन्नमवगाहमानस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य त
थात्वंगौरवात् तथा च रूपसंबंधेन वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरे-
कत्वात् तत्संबंधेनाभावे वाच्यत्ववैशिष्ट्यावगाहिनो वाच्यत्वाभाववद्वृत्तिज्ञेयत्व
मितात्कारकज्ञानस्य हीकत्वमसत्संसर्गस्यापि ख्यातिनिरासादतः कारण

शि॰ व्या॰ ज्ञा॰ सैव व्याघात्केवलान्वयिसाध्यकानुमानस्य खंडनमिति तन्न घटादिपदाकवाच्यत्वा
३० द्यनुमितेरानुभविकत्वेन वाच्यत्वाद्यवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं चाभावांशे संसर्गमर्यादयावि
षयीकुर्वाणास्यैव वाच्यत्वाद्यभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यान्यथाख्यातिरूपस्य तत्र हेतुत्व
संभवेन कारणबाधस्यासंभवात् साध्यादिभेदेनानुमितिव्याप्तिज्ञानयोः कार्यका
रणभावभेदाद्वह्न्याद्यनुमितौ वह्नित्वाद्यवच्छिन्नाखंडप्रतियोगिताव्यक्तिसंबंधे
न वह्नीयाभाववद्वृत्तित्वज्ञानत्वेन हेतुता लाघवघवस्यावाच्यत्वादिसाध्यकस्थ
लेऽकिंचित्करत्वात् तस्मात्केवलान्वयिनो वाच्यत्वादेः साध्यविधया अनुमित्यनु
भवाभावएकेवलान्वयिखंडनपदार्थः तदुक्तं दीधितिकारैः ननु ज्ञेयत्वादिहे
तुकादनुमितिरानुभविकीति एतेन साध्यादिभेदेन व्याप्तिज्ञानानुमित्योः कार्य ३

कारणाभावभेदे वह्निविधेयकानुमितौ वह्न्यभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि न
ज्ञेयत्वादिलिंगकवाच्यत्वादिसाध्यकानुमितौ ज्ञेयत्वादिव्यापकवाच्यत्वा
दिसामानाधिकरण्यधियः केवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यधियो वा कार
णत्वेऽपि बाधकाभावः कार्यकारणभावांतरापत्तिभियात्तदुपेक्षणे द्रव्यत्वादेरप्य
नुमितिर्न स्यात् द्रव्यत्वादिविधेयकानुमितिं प्रति द्रव्यत्वाद्यभाववद्वृत्तित्वज्ञान
स्य कारणांतरकल्पनायां गौरवादित्यस्यापि सुवचत्वादिति निरस्ते द्रव्यत्वादिवि
धेयकानुमितेरनुभविकतया तत्र कारणांतरकल्पनस्य प्रामाणिकत्वात् वा
च्यत्वादिविधेयकानुमितेस्तु निष्प्रमाणत्वात्तत्र विशेषणतो व्यापकसामानाधि
करण्यधियः कारणत्वस्योन्मत्तमात्रकल्प्यत्वात् तत्रान्यथा निर्वह्निधर्मिकवह्नि-

श्रि व्या० जा० विधेयकानुमितिमप्यांगीकृत्य तत्र निर्वह्निधर्मिकवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शस्य हेतुतायाः
३१ कल्पनापत्तेरिति दिक्। केवलान्वयिने निरस्यति केवल इति व्यतिरेकिणं निरस्यति ए
31 वमिति गौरवादित्यस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वाज्ञानस्यात्वापि ह्ययोत्पादिः नतु सा
ध्यवदन्यावृत्तित्वग्रहस्येव व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यापि व्यभिचारधीविरोधित्वे
नानुमितिहेतुत्वं साधनीयमत आह व्यभिचारेति अविरोधित्वं मुत्पादयति
वह्न्यभाववेति वह्न्यभाववति धूमाभावो नास्तीति धीरभावे धूमाभावप्रतियोगि
कत्वावगाहिनि धूमाभाववेति वह्न्यभाववद्वृत्त्यभावप्रतियोगित्वमवगाहत
इति एतस्यैव विरोधिविषयकत्वमात्रेण व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे कदाचिद्व्यतिवं
धकत्वेमुचितं वस्तुतस्तदप्ययुक्तं संसर्गविधया प्रतियोगित्वग्रहे प्रतियोगित्वाभा ३१

वप्रकारिकायाः व्यतिरेकव्याप्तिधियो विरोधित्वासंभवात् तद्वह्न्यभाववति धूम

त्वेपि व्यभिचारग्रहे व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे सुकरेऽपि एतदनव

लंगत्वात् धूमाभावात्मकस्य धूमस्य तत्र विषयत्वेपि धूमाभावत्वेन तत्त्वाप्र

कारत्वादित्यर्थः ननु व्याप्तिग्रहोत्तरं जायमानतद्बुद्धेः प्रत्यक्षत्वादिभिन्ना

नुभवत्वेन अनुभवत्वसिद्ध्यावनापत्त्या व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य तद्धेतुत्वं सेत्स्य

तीत्यत आह तत्रैव बाधकमाह व्यतिरेकेत्यादि तत्त्वेन अनुमितित्वेन कामिका

नुमितिव्यक्तिषु फलानुमितौ परमतेपि प्रवृत्तिजनकानुमितौ व्यभिचारादि

त्यंतरमाह लक्षेति सामग्रीति कश्चित्तद्व्याप्याभाववद्वृत्तित्वस्य कश्चित्त्व्यति

रेकव्याप्तिज्ञानं हेतुरित्येवं कल्पनायाः फलीभूतज्ञाने अनुमितित्वानुभावा

शि॰ व्या ३२ प्रकारिकायाः व्यतिरेकव्याप्तिविषयो विरोधित्वासंभवात् वह्न्यभाववत्ति कमहत्से यं
स्वभिचारग्रहे व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वं स्फुरणाय हतेवस्तु ग-
त्साध्यमाभावात्मकस्य धर्मस्य तत्र विषयत्वेपि धर्माभावाभावत्वेन तत्राप्रका-
रत्वादित्यस्वं उत्तार्थः ननु व्याप्तिग्रहोत्तरं जायमानबुद्धेः प्रत्यक्षादिभिन्नानुभ-
32 वत्वेन अनुमयत्वसिद्धावनापत्त्या व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य तद्धेतुत्वं संतस्य धीन
त्वात्स्यैव प्रकृते अभावादिति भावः व्याजातीयेति धीरित्यनुपपत्तेवैजात्यं
चार्थापत्त्यभिनानुमिमोमीत्यनुभवादेव सिद्धं व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य जन्यता-
वच्छेदकत्वेनैव तत्सिद्धिः प्रत्यक्षादिभिन्नानुभवत्वस्य तथात्वे गौरवादित्यपि
वदंति नन्वेवं साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यतिरेकव्यतिरेकव्याप्तिश्च युगपत्स ३२

एमर्शे अनुमितित्वर्थापत्योः संकरः स्यादत आह तत्तु त्वप्रमाणेति तथा च प्रत्यक्षा
नुमित्योर्युगपत्सामग्रीसमवधाने यथानुभवसिद्धं तदेकतरसामग्र्याः अपरप्र
तिबंधकत्वं तथैव प्रकृतेपि वाच्यं यद्वा परैर्ज्ञानद्वययौगपद्यस्यांगीकाराद्विजा
तीयज्ञानानुदयमेव तत्रो लघ्यत इत्याशयः नातः प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावांत
रकल्पनागौरवमपीति भावः तत्रानुमितित्वमाशंकते अथेति निर्णीत इति सि
द्धित्वद्वत्त्वर्थः अनुत्पादादिति पक्षताजन्यत्वे हेतुः सापि अर्थापत्तिरपि लाघ
वेनेति अन्वयपरामर्शसहितपक्षताजन्यत्वापेक्षया त्वादिः एवं पक्षताजन्यत्वमा
त्रस्य प्रयोजकत्वे समवायसंबंधावच्छिन्नस्य पक्षताजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वात्पक्ष
ताप्रत्यक्षस्य वारणासंभवेपि वस्तुगतिमनुरुध्य समाधत्ते इच्छासत्वेपीति दशांतरे

शि व्यागा छाक्रान्तात्वनित्यस्याः पक्षतायाः निरस्तत्वादिति प्रमाणाभावेनेत्यादिः तथा च सह
३३ दृष्टान्तारिति भावः ननु सिद्धिकालीनायाः पक्षतादिसामग्र्याः तत्र सक्तित्वेनानुमितौ
प्रतिबंधकत्वकल्पनापेक्षया लाघवादेव सिध्यभावरूपायाः पक्षतायास्तद्धेतुत्वंसि
ध्यतीत्यत आह साध्यादिति आदिना सिसाधयिषापरिग्रहः तथा च साध्यभेदादिवा
53 नुमितित्वार्थापत्तित्वादिप्रकारकसिसाधयिषाभेदादपि पक्षतायाः नानात्वादनुमि
तित्वादिप्रकारकेच्छाविरहघटितपक्षताजन्यत्वं यदि प्रयोजकं तदार्थापत्तौ स्वरूपा
सिद्धिः अर्थापत्तित्वादिप्रकारकेच्छाविरहघटिततज्जन्यत्वस्य प्रयोजकत्वे चानु
मितौ दृष्टान्तासिद्धिः ननु प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तसाध्यज्ञानत्वप्रकारकेच्छाविरहवि
शिष्टसिद्धित्वघटितधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन निरूपकपक्षताद्वयमप्यनुगमप्रत ३३

ज्ञानत्वमेवानुमितित्वे प्रयोजकवाच्यमतो नोक्तदोषः अतः प्रयोजकत्वपदार्थं
वितर्क्य दूषयति प्रयोजकत्वं चेति वक्तकोऽन्यथोपपत्तित्वावच्छेदेन तत्सामानाधि
करण्येऽपि नवानुमितित्वसाधने पक्षताजन्यत्वं प्रयोजकं प्रथमसाध्यादिति तथा
च भागासिद्धिरिति भावः द्वितीये त्वाह प्रयोजकत्वं चेत्यादिति युक्तमुत्पश्यामः
शोचक्तसाध्यादित्यादिपदेन पक्षताद्युपग्रहः तेन साध्यादिपक्षभेदात्पक्षताया
नानात्वात्तज्जन्यत्वेनानुमितिप्रयोजकं समव्याप्यस्यैव प्रयोजकत्वस्थितेरि
त्याशयः ननु व्याप्यमात्रे प्रयोजकत्वमास्थेयं तत्तत्साध्यकानुमितित्वे च तत्त
त्पक्षतासाध्यकपक्षताजन्यत्वं चेत्यादित्याकूः असंभवादिति अनुमितित्वादिजाति
र्नित्यत्वादिति भावः उक्तादेरित्यादिपदेन व्यापकत्वभिन्नत्वादित्यादेः सूचनं १

शि॰ व्या॰ तेनउक्तदिशाप्रयोजकत्वस्यनिरस्तत्वेनव्याप्तिज्ञानेतिअन्वयव्यतिरेकान्यतर
३५ व्याप्यवगाहिज्ञानजन्यत्वमित्यर्थः तेनव्याप्यननुगमनिवंधनः स्वरूपासिध्यादि
अर्थापपामीत्यनुभवस्यव्यतिरेकिपरामर्शप्रयोज्यज्ञानेअनुमितित्वावगाहित्व
मंगीकुर्वताव्यतिरेकव्याप्तिस्थलेप्यनुमितिमेववराणांविलंवेनकल्पयंतिनांसिद्धां
34 तिनांमतमाहसाध्याभावेत्यादिसाध्यव्याप्यत्वस्यवृत्तिमत्त्वगर्भत्वेगगनादौव्यभिचा
रवारणार्थंधर्मपदंअन्यथातुउपरंजकंवोध्यंजलादौधूमादिव्यापकाभावप्रतियो
गिजलत्वादिपरामर्शाद्वासिद्धस्यधूमाद्यभावस्यअर्थापत्तौउक्तगत्यसंभवात्त
सिद्धसाध्यकेवेतुक्तसएवकेचिदित्यस्वरसः समवायेनेतिवर्तमानत्वादित्यत्व
यिगुणावदितियद्यपिजातिसाध्यकएवसंयोगादिनाघटादिहितावत्रसिद्धिः संभ ३५

वत्ति तथापि संबंधविशेषेण वृत्तिमत्त्वमात्राप्रसिद्धिनिबंधनानुमानविलयदर्श
नाय गुणवदिति साध्यांतरमुक्तं सर्वत्र तु समवेतत्वापेक्षया जातित्वस्य गुरुतया
तदवच्छिन्नाभावाप्रसिध्यापि विलयसंभवादित्यपि द्रष्टव्यं उपदर्शयति तथा च त
त्र जात्यादौ जलादिवृत्तित्वानुमानमेवप्रमात्मकव्याप्तिज्ञानादिति भावः स्वा
धिकरणेति तथा च जात्यादिसामान्याभावस्य हेतुमत्तगुणादिमद्वृत्तित्वा
न्नोक्तदोष इति भावः ननु स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभाववत्त्वव्याप्तौ स्वाधि
करणवृत्तित्वेन संबंधसामान्येन वक्तव्यं जातिमान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तेः
द्रव्यत्ववति कालिकाभावस्य कालिकसंबंधेन वृत्तेः नापि विशेषणतया घट
भिन्नं मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तेः साध्याभावस्य घटत्वादेर्विषयतया वृत्तित्वा

द्र

शिव्या विरहात् अभावीयस्वरूपसंबंधेन भावस्य वृत्तौ मानाभावात् घटत्वाभाववान्नास्तीत्या
३५ दिबुद्धेः क्तत्वसमवायेनैव संभवति न चाभावत्वप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेन स्वमते
अभावाभावस्यातिरिक्तत्वान्नैव दोष इति वाच्यं तथापि घटत्वाभावस्य कालिक
35 संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे साध्ये गगनत्वादिहेतौ व्याप्तिप्रसंगात्
घटत्वाभावरूपस्य विशेषणतया गगनवृत्तित्वात् अतएव न प्रकृतसाध्यव
त्तावोध्यवत्तावोधविरोधिताघटकेनापि संबंधेन स्वाधिकरणवृत्तित्वनिवेशा
युक्तः कालिकसंबंधेन गगनवृत्तित्वाप्रसिध्या कथितस्थल एव वा व्याप्तिता दव-
स्थ्यात् सत्ताभावविरोधिताघटकसमवायेन जातिवृत्तित्वाप्रसिध्या इदं सत्ताक्र
मं जातित्वादित्यादावव्याप्तेश्च किंच द्रव्यसामान्याभावाज्जातिसामान्याभाववा

३५

न्वा घटसत्तान्मतरत्वादित्यत्रन्नतिव्याप्तिः गगनाद्यात्मकस्य पटत्वाद्यात्मकस्य
च साध्याभावस्य हेत्वधिकरणावृत्तित्वात् न च साध्याभावत्वावच्छेदेन स्वाधिक-
रणावृत्तित्वाभावो विवक्षितः स्वाधिकरणत्वावच्छेन साध्यवत्वलक्षणस्य व्या-
पकसाध्यसंबंधित्वमपेक्ष्यापि गुरुत्वादिति चेन्नउक्तास्वसेनैव साध्याभावादि
सत्त्वादिपदेश्वोपन्यस्तत्वात् तेन न च साध्यवत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वसा-
मान्याभावस्य साध्याधिकरणत्वसामान्याभावस्य साध्यसमानाधिकरणसामान्या-
भावस्य वा लाभात् तथा च स्वाधिकरणावृत्तिसाध्यवत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वा-
भावकत्वं स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याधिकरणत्वसामान्याभावकत्वं स्वाधिक-

ष्ठिव्याज्ञाणावृत्तिसाध्यसमानाधिकरणसामान्याभावकत्वं वा पर्यवसितं तत्र च स्वाधिकरणावृ
३६ त्तित्वे साध्यसामानाधिकरण्यं तदवच्छिन्नाभावश्च विशेषणताविशेषेणैव वाच्यं
अतो न कश्चिद्दोषः साध्याभाववदवृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकधर्म
वत्वे तात्पर्यमित्यपि कश्चित् परन्तु सत्ताभाववान् जातित्वादित्यादौ साध्याभाववद
वृत्तित्वज्ञानमेव हेतुः साधनभेदेन व्याप्त्यनुमानत् अत एव दीधितिकृता स्वीकु
र्वैति तन्नोक्तं तस्य यत्र साध्याभाववदवृत्तित्वमप्रसिद्धं तत्रेत्यर्थात् तथा च यत्र प
त्वप्रसिद्धं तत्र तदभाव एव हेतुरिति दीधितिकृतामाशयः इति तन्न एवमपि यत्रा
भावत्वविशिष्टषष्ठ्यभावस्य कालिकसंबन्धेन साध्याभावे साध्य आत्मत्वादिकं
हेतुः तत्र साध्याभावत्वविशिष्टषष्ठ्यभावस्य साध्यवत्ताग्रहविरोधितानिया ३६

मककालिकसंबंधेनाधिकरणे ध्वंसे हेतुतावच्छेदकसमवायेन वृत्तित्वस्य हेतु
त्वधिकरणे कालिकसंबंधेन वृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या उभयथाप्यव्याप्तेरिति कृते
पक्षवृत्तित्वेनान्वेवं स्वत्वप्रवेशे हेतुभेदेनानन्तकार्यकारणभावापत्तिरत आह
स्वत्वेति प्रागेव स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यधियो हेतुत्वाङ्गीकारदशायामे
वसहस्तितत्वादि तत्समवद्भिरित्यादिः अत्र स्वाधिस्त हेतुमनन्तर्भाव्य साध्याभा
ववद्वृत्तित्वस्यानस्य हेतुत्वस्वीकियत इति भावः एतेन स्वाधिकरणवृत्तित्वा
दिक्रमेणैव व्याप्तिनिर्वचने परास्तमिति तत्रैवान्वयः अत्र नीलरूपवान्नीलस
मवेतत्वे सति गोत्वादित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यसाधनकोटावभावत्वप्रवेशो व्यर्थ इ
ति तुच्छं त्वं विशिष्यगोत्वस्य व्यभिचारित्वान्नीलविशिष्टहेत्वितिपरमते स्वमते

शि॰ व्या॰ स्वमते तु विशिष्टगोत्वादेः केवलान्वयिनां पथि प्रस्थाप्यत्वमित्याशयेनाह परंपरे १११
३८ तिविशेष्यविशेषणयोः प्रत्येकाधिकरणताद्वयमेव विशिष्टवत्त्वप्रतीतेर्विष
यः अतएव प्रत्येकाधिकरणस्य भावनिश्चयेपि न विशिष्टवत्त्वबुद्धिरिति प्राचां
मते विशिष्टनिरूपिताधिकरणताप्रसिद्धेराह परंपरेत्यादि तदपि वदंति परंपरा
37 घात्रयावत्त्वाश्रयाधिकरणत्वं अवच्छेदकत्वाख्यस्वरूपसंबंधो वा बोध्यः तत्रेति
यत्र विशिष्टस्य व्याप्यत्वव्यवहारः तत्र विशेषणसंबंधस्यैव व्याप्यत्वग्रहादनुमि
तिरिति भावः केवलान्वयिवादः समाप्तः

केवलानंद वाद
४०